

РИНОК СТРАХУВАННЯ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

А. С. Криклій,

д. е. н., професор

Р. В. Пікус,

к. е. н., доцент, кафедра фінансів, грошового обігу та кредиту
економічного факультету,
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовані основні сучасні тенденції та досвід розвитку послуг зі страхування життя на вітчизняному та європейському страхових ринках.

This article is devoted to the main tendencies and experience on life-insurance market dynamics that take place at the Ukrainian and European insurance markets.

Сучасний етап розвитку світової економіки та міжнародних відносин, процеси ринкової трансформації національної економіки, входження України до системи світових господарських зв'язків зумовлюють необхідність розвитку страхового ринку з урахуванням світового досвіду та національних особливостей.

Особливо актуальною є проблема формування та подальшого розвитку ринку страхування життя для країн із перехідною економікою, зокрема для України, де відбуваються кардинальні зміни в економічній системі. Процеси ринкової трансформації національної економіки зумовлюють необхідність проведення дослідження міжнародного ринку страхування та розробки шляхів ефективного використання світового досвіду у страхуванні життя для подальшого розвитку цієї послуги в Україні, що забезпечить всебічне здійснення економічних реформ, стабільний розвиток національної економіки, її подальшу інтеграцію у світове господарство.

Ці та інші питання, пов'язані зі страхуванням життя, висвітлені у роботах зарубіжних вчених, таких як А. Манес, Г. Бадер, А. Банасінський, В. Райхер, Л. Рейтман, С. Єфімов, А. Плешков, В. Шахов, Є. Коломін, К. Турбіна, Л. Корчевська та ін. Серед відомих українських досліджень з даного питання слід відзначити роботи К. Воблого, С. Осадця, В. Базилевича, М. Клапківа, А. Поддєрьогіна, Н. Внукової та ін.

В усіх країнах з ринковою економікою страхування життя є най-

важливішим елементом соціальної системи держави, що дозволяє успішно вирішувати багато суспільних проблем, а також задовольняти потреби юридичних та фізичних осіб в забезпеченні стійких гарантій захисту їх економічних інтересів, пов'язаних зі здійсненням різних видів господарської діяльності, збереженням визначеного рівня добробуту і здоров'я. Страхування — це найбільш доступний спосіб забезпечення подібних гарантій, воно здатне стимулювати ріст заощаджень населення, відшкодувати втрати в доходах у зв'язку з втратою здоров'я або смерті члена родини, організувати надання медичної допомоги у випадку захворювання.

Україна поступово відмовляється від непосильних соціальних гарантій та неефективної і економічно обтяжливої системи соціального забезпечення, яка дісталася їй у спадок від радянських часів. Таким чином, у зв'язку з існуючими недоліками в організаційній системі державного соціального забезпечення потенціал розвитку страхування життя зростає, оскільки метою страхування життя є доповнення системи соціального забезпечення.

Як вже зазначалось, страхування життя є одним з центральних видів страхування та має велике соціально-політичне значення. Майже в усіх промисловорозвинутих країнах воно є випробуваним та популярним інструментом для індивідуального забезпечення в старості та для сім'ї померлого.

Наприклад, у Німеччині страхування життя традиційно є найпопулярнішим інструментом забезпечення в старості. Однак, є країни, в яких добровільне страхування життя відіграє ще більшу роль. Прикладом цього в Європі є Великобританія, а в Азії — Японія, що пов'язано з рівнем ефективності та спектром послуг державних систем забезпечення в старості.

У Німеччині державне пенсійне страхування, яке було запроваджено ще у 1889 році і до недавнього часу постійно вдосконалювалося, забезпечує дуже високий рівень соціального забезпечення громадян.

На сьогодні розмір внесків пенсійного страхування складає приблизно 20% щомісячної заробітної плати, яка не перевищує 5000 євро. З цих внесків половину сплачує роботодавець, іншу половину — найманий працівник. Тоді стандартна пенсія після 45 років здійснення внесків від середньої заробітної плати становитиме приблизно 70% доходу працюючого.

Ця система добре працювала протягом багатьох десятиліть, але в останні роки зазнає все більшого тиску. Це, як і в більшості інших країнах, пов'язане з двома суттєвими факторами, один з яких — особливості демографічного розвитку. Все більше громадян пенсійного віку та все менше платників внесків. До того ж менша чисельність найманих працівників, які сплачують внески протягом 45 років. Крім того, має місце стійке й тривале уповільнення економічного зростання, яке переривається фазами стагнації.

Тому за останні роки різні уряди вжили зусиль, спрямованих на реформи, аби не допустити надмірного зростання розміру платежів для найманих працівників і роботодавців та податкових виплат до системи пенсійного страхування. З цим пов'язані скорочення виплат, зокрема для майбутніх одержувачів пенсійних платежів.

Ці важливі зміни повинні бути компенсовані запровадженням добровільного пенсійного забезпечення, підкріпленого капіталом, яке працює за методом надання коштів для отримання виплат у майбутньому. Для цієї системи було обрано не один тип продукту, а різні продукти страхових компаній, банків, інвестиційних фондів та пенсійних фондів, що задовольняють певні критерії та мають розглядатися як такі, що потребують сприяння згідно з відповідними законами. До того ж ця система включає такі вимоги:

— платежі не можуть виплачуватися до 60 років життя або до того часу, коли починаються виплати державного пенсійного страхування;

— необхідна гарантія, що пенсійні виплати сягатимуть щонайменше величини платежів;

— клієнти після виходу на пенсію мають отримувати щомісячні

пенсійні виплати протягом усього життя;

— клієнти повинні мати право змінити постачальника послуг або страховий продукт.

Участь у цій моделі добровільна, і обов'язкового членства немає. Уся система дуже складна, оскільки підтримується прямими дотаціями або податковими пільгами. Така нова пенсія, яка у Німеччині була названа "пенсією Рістера", за іменем колишнього відповідального міністра з соціальної політики, до цього часу не була реалізована в тій мірі, в якій це очікувалося. Але очевидним є те, що страхові продукти, які пропонують страхові компанії, є найпопулярнішими і що більшість клієнтів надає перевагу колективному страхуванню на підприємствах, на відміну від індивідуального укладення договорів. Наприкінці 2003 року існувало приблизно 3,3 млн договорів про страхування життя. І хоча нова концепція ще не була настільки успішною, вона все ж сприяла становленню розуміння громадян про необхідність укладення приватних страхових угод для забезпечення в старості. Експерти вважають, що стосовно забезпечення в старості та у відношенні між державним та добровільним страхуванням це є стійкою докорінною зміною. Безперечно, що стосується обов'язкового державного пенсійного страхування та добровільного пенсійного страхування, то у Німеччині і надалі будуть вживатися заходи та відповідне відношення до суспільних, політичних та податкових ринкових умов, які змінюються.

Капіталовкладення німецьких компаній по страхуванню життя сягнули 570 млрд євро, що складає більше, ніж 10% усіх приватних заощаджень. Тому добровільне страхування життя є важливим стимулом також і для розвитку ринку позикового капіталу та для інвестицій як у державі, так і на підприємствах. Якщо порівняти виплати страхових компаній по страхуванню життя із державним пенсійним страхуванням, то видно, що виплати страховиків життя сягають приблизно 40% виплат за державним пенсійним страхуванням. Ця частка за останні роки постійно зростала.

Контроль за страховими компаніями, які займаються страхуванням життя в Німеччині, в основному здійснюється відповідно до вимог Європейського Союзу. Але є ще додаткові спеціальні положення, необхідні для того щоб зробити страхування життя особливо надійним для клієнтів.

Так, страхування життя може здійснюватися лише спеціалізованими страховими компаніями, які здійснюють страхування життя. Таким чином, у Німеччині був послідовно реалізований "розподіл" напрямів страхування. Ідея такого розподілу

полягає у тому, що ризики з інших страхових напрямів не відносяться до компаній, які займаються страхуванням життя. Було встановлено максимально допустиму технічну процентну ставку, яка є основою для обчислення необхідних технічних відрахувань до резервного фонду. Інвестиції капіталу здійснюються за принципом надійності та рентабельності, причому водночас дотримується необхідна ліквідність. Крім того, окремі форми інвестицій капіталу повинні бути збалансовані, аби не допустити односторонньої залежності від форм розміщення капіталу або позичальників.

До того ж у Німеччині капіталовкладення, які покривають передбачені законом відрахування, зберігаються у спеціальному фонді та заносяться до реєстру. Управління цим фондом відбувається незалежно від інших капіталовкладень. Без дозволу довіреної особи, котра призначена для цих цілей і затверджується контролюючим органом, капіталовкладення з фонду не можуть бути реалізовані. Аби не допустити збитків клієнтів страхових компаній зі страхування життя в разі їх банкрутства, за погодженням Асоціації страховиків ФРН німецькі страховики заснували спеціальне товариство зі страхування життя, яке перебирає на себе зобов'язання страховиків-банкрутів відповідно до договорів страхування і цим самим запобігає збиткам клієнтів.

Як показує досвід, для країн, де відбуваються суспільні, політичні та економічні перетворення, існують типові проблеми, що виникають при запровадженні страхування життя.

Наскільки важливим є добровільне страхування життя та пенсійне страхування саме в країнах, в яких системи державного пенсійного забезпечення не є достатніми, настільки складним є їхнє запровадження саме у цих країнах. Тут виникає велика кількість проблем, так що страхування життя там може набувати значення лише поступово.

Так, в країнах, у яких відбуваються соціально-політичні перетворення, доходи здебільшого є низькими, тому і безпосередні умови життя неминує є більш пріоритетними. Для пенсійного забезпечення немає вільних ресурсів, хоча вони надзвичайно необхідні. До того ж, політичне, суспільне та економічне середовище в перші роки реформ майже завжди характеризується масовою невпевненістю майже в усіх сферах. Така тривога стосується і майбутньої політичної ситуації, і реформ системи соціального забезпечення, і можливості знищення приватних заощаджень через інфляційні процеси, а також безпосередньо власного економічного існування, наприклад, через можливість безробіття.

Довгострокове планування та планування пенсійного забезпечення

за цих обставин навряд чи є можливим і доцільним, принаймні для широких верств населення.

Крім того, існує негативний досвід у сфері фінансових послуг та сфері страхування. Так, у Радянському Союзі багато громадян втратили більшу частину своїх заощаджень, які вони інвестували з ціллю страхування життя до колишнього радянського органу страхування Держстраху. Після розпаду Радянського Союзу такі зобов'язання або не виконувалися, або ж заощадження були знецінені через високий рівень інфляції. До того ж мали місце сенсаційні банкрутства фінансових фірм, які, наприклад, в Росії отримали прибутки завдяки програмам приватизації або збанкрутували під час фінансової кризи наприкінці 90-х років.

У Польщі у 90-х роках найбільша на той час приватна страхова компанія була неплатоспроможною, оскільки не могла виконати зобов'язань по високих відсотках, які вона узяла на себе в період інфляції. В інших країнах також багато підприємств, які надавали фінансові послуги, та страхових компаній, які не зарекомендували себе надійними учасниками договірних відносин, і часто (через несерйозні тарифи або недостатні відрахування на виплати по відшкодуванню шкоди) виконували свої зобов'язання лише за наявності "залишку у касі".

Недостатній державний контроль за фінансовими і страховими компаніями за багаторічний період перетворень не зміг в достатній мірі забезпечити необхідну серйозність та стабільність страхових компаній. Причини цього полягають у відсутності або недостатності правових норм, як це було в перші роки реформ у більшості країн, а також недостатній кваліфікації працівників контролюючого органу та неможливості контролюючих органів впроваджувати рішення щодо впливових страхових компаній. Прикладами цього є надто низькі вимоги до статутного капіталу страхових компаній, а також недостатні положення щодо здійснення відрахувань (неодмінно таких, що не оподатковуються) для майбутніх виплат, які мали місце у 90-х роках. У багатьох країнах також не було привабливих страхових продуктів, які б сприяли пенсійному забезпеченню, для яких також не існували б податкові правові норми. На противагу цьому у різних країнах, наприклад в Російській Федерації, домінували страхові продукти, які не відповідали західним стандартам довгострокових інвестицій для страхування життя, а слугували короткостроковим стратегіям (схемам) уникнення податків.

Врешті-решт, у багатьох країнах, в яких відбуваються суспільно-політичні та економічні перетворення,

немає або не було необхідної "культури страхування", тобто розуміння необхідності індивідуальної та власної відповідальності турботи про безпеку та життєві ризики. З іншого боку, передумовою такого розуміння, звичайно ж, є стабільний та надійний ринок страхування, який дає клієнту або громадськості підставу для становлення необхідної довіри до нього. Суттєву роль на цьому ринку відіграє також чітке та ефективне регулювання захисту споживача або знаходження належних та прийнятних для клієнтів рішень конфліктів.

У країнах Центральної Європи, які реформуються і нещодавно вступили до ЄС, страхові ринки та їхні правові й організаційні рамкові умови в останні роки значно наблизилися до стандартів ЄС. Крім того, економічний розвиток призвів до підвищення купівельної спроможності, що ще більше сприяло укладенню договорів страхування для пенсійного забезпечення громадян. Класичні продукти страхування життя та пенсійного страхування посилено конкурують з іншими страховими продуктами забезпечення в старості, які пропонуються пенсійними фондами. Загалом у цих країнах можна спостерігати дуже позитивні тенденції розвитку страхування життя.

Так, наприклад, у Польщі частка платежів від страхування життя у загальному обсязі платежів зросла за останні десять років з 26% до 43%. Одночасно значно збільшилась кількість компаній зі страхування життя — з 7 до 37. Динаміка зростання інших видів страхування була менш стрімкою. Але також і у Польщі в останні роки спостерігались труднощі подальшого розвитку приватного страхування життя. Відповідно до реформи соціального страхування, яка відбулася на початку 1999 року, було зменшено значення першого рівня, який фінансувався за рахунок отримання коштів шляхом розподілу грошових зборів. Страхування стало обов'язковим для молодого покоління (ті, хто народився після 1969 року) і добровільним для проміжної групи. Через це страхові продукти компаній, які займаються страхуванням життя і які до цього часу визначали рівень пенсійного забезпечення, для якого існують достатні кошти для здійснення виплат, постійно конкурують з новими формами капіталовкладень. При цьому слід зазначити, що багато успішних пенсійних фондів також були засновані страховими компаніями, які займаються страхуванням життя.

Нове додаткове поле для діяльності страховиків, які займаються страхуванням життя, стосувалося третього рівня нової польської пенсійної системи: тут передусім йдеться про програми пенсійного забезпе-

чення на підприємствах, які добровільно організуються роботодавцями. Тут колективне страхування життя є популярним засобом забезпечення. Платежі по договорах добровільно фінансуються роботодавцем та не зараховуються до бази обчислення внесків на соціальне страхування. Водночас ці платежі є виробничими витратами роботодавця. Це стосується платежів в розмірі до 7% винагороди за працю найманого працівника. Найманий працівник може, крім того, здійснювати додаткові внески з власних коштів.

Крім того, польський парламент ухвалив ще один закон "Про індивідуальні рахунки пенсій по старості". Цей закон набув чинності 1 вересня 2004 року і має надалі сприяти розвитку приватного забезпечення у старості. Договори про такі рахунки можуть укладатися громадянами з інвестиційними фондами, компаніями зі страхування життя або з іншими закладами. Особи, які здійснюють свої заощадження на цих рахунках, звільняються від сплати податку на капітал.

В інших країнах, таких як Чеська Республіка, добровільне страхування життя також розвивається добре. Там частка внесків від страхування життя у загальному обсязі платежів за останні роки зросла до 40%. Середньорічні темпи зростання платежів зі страхування життя, які складають 21%, є набагато вищими, ніж для інших видів страхування (8,0—15,3%). На відміну від Польщі, у Чеській Республіці кількість страхових компаній зі страхування життя є значно меншою (3 СК), ніж кількість компаній інших видів страхування (23 СК), а 16 компаній працюють в обох сферах.

У Чеській Республіці позитивний розвиток страхування життя також завдячує податковим перевагам по окремим видам страхування.

В Російській Федерації також посилюється тенденція відходу від "схем" в напрямі довгостроково орієнтованих продуктів страхування життя, які є гарантією забезпечення в старості або сім'ї померлого. Ця сфера ринку страхування життя швидко зростає, тоді як схеми масово зникають. Цьому сприяють також інвестиції міжнародних страхових компаній та міжнародних банків розвитку, таких як ЄБРР.

Як видно з вищевикладеного та даними, наведеними у різних джерелах, основа структури розвинутого ринку страхування — це страхування життя, що займає 50—60% ринку страхування.

В Україні страхування життя тільки на початку розвитку і в структурі ринку займає більш 5% по "чистих" платежах. Проте у 2004 році цей показник був тільки 1,9%.

З 2004 р. обсяг ринку страхування життя виріс більш ніж у 2,4 рази. Се-

редньорічні темпи росту становлять 60%, обсяг ринку досяг значення понад 0,5 млрд грн. Таким чином, цей напрям страхування в Україні розвивається прискореними темпами, отже, має великий потенціал розвитку.

Як вже зазначалось, рівень розвитку страхового ринку характеризується часткою страхування життя в загальному обсязі премій. Якщо в загальносвітовому масштабі майже 3/5 загального обсягу зібраних страхових премій припадає на страхування життя, то в Україні — лише 1/30.

При цьому в Україні ринок страхування життя зростає майже у шість разів швидшими темпами non-life-страхування, що в принципі відповідає загальносвітовим тенденціям.

В структурі чистих страхових премій премії по страхуванню життя складають 450,8 млн грн. (89,3 млн долл. США), що на 40% більше, ніж у 2005 році. І це при тому, що зараз своє життя страхують тільки 0,85% населення України. На душу населення припадає лише 9,7 грн. (менше 2 долл. США) премій по цьому виду страхування, тоді як в Бельгії — 2989 долл. США, Франції — 2475 долл. США, Нідерландах — 1954 долл. США, Італії — 1450 долл. США, Німеччині — 1042 долл. США, Словенії — 292 долл. США, Чехії — 184 долл. США, Словаччині — 117 долл. США, Польщі — 102 долл. США.

Досягнутих в Україні параметрів явно недостатньо для того, щоб страхування життя стало одним з джерел довгострокових фінансових ресурсів для страхового ринку і економіки України в цілому. Розвиток класичного страхування життя в Україні гальмується низьким рівнем доходів і страхової культури значної частини населення.

Наведені показники свідчать про надзвичайну недорозвиненість цього сегмента, про його недооціненість. Проблем, з якими зіштовхуються українські страхові компанії при розповсюдженні полісів страхування життя, багато: невисокий рівень доходів населення, невідновлена довіра до страхових компаній, нестача інформації, не найвдаліший імідж послуги тощо. Однією з основних проблем страховиків є невміння позиціонувати продукти на ринку. Найчастіше страховики погано усвідомлюють, як виглядає їх клієнт.

В Росії частка страхування життя скоротилась за останні три роки удвічі. При цьому частка обов'язкового медичного страхування зросла з 1/4 до 1/3. Частки решти сегментів варіювались в межах 2 в.п. На частку страхування майна прийшлося 37,9%, особистого страхування — 12,8%, обов'язкового страхування автоцивільної відповідальності — 2,7%.

В Казахстані більша частина страхових премій в добровільному особистому страхуванні припадає на

страхування від нещасних випадків — 44%, страхування на випадок хвороби — 26%, а на страхування життя й ануїтетне страхування — відповідно 21% і 8,7%. Що стосується майнового портфеля в добровільному страхуванні, то перше місце тут займає страхування від інших фінансових збитків — 37%. На страхування цивільно-правової відповідальності припадає 30%. Страхування майна і автомобільного транспорту займають відповідно 20% і 5%. Частка страхування життя в сукупних страхових преміях перевищила 3% проти 2,1% у 2006 році.

Проведений аналіз показав, що серед позитивних тенденцій розвитку вітчизняного ринку страхування життя слід виділити:

- зростання загального обсягу страхових премій;
- зростання капіталізації та платоспроможності страхових компаній;
- підвищення рівня прозорості страхових компаній;
- збільшення обсягу і частки виплат;
- зменшення обсягів перестраховування у сукупному обсязі зібраних премій і обсягів перестраховування нерезидентів;
- зростання чисельності зайнятих у даному виді економічної діяльності.

Проте розвиток страхування життя в Україні стримується багатьма об'єктивними і суб'єктивними чинниками. Основні причини цього — відсутність платоспроможного попиту на страхові послуги внаслідок низького рівня життя населення, обмеженості корпоративних фінансів, нестійкості податкової системи, відсутності економічних стимулів для розвитку страхування.

Щодо ступеня впровадження новітніх Інтернет-технологій на ринку страхових послуг, то на Україні він практично не існує. Якщо порівнювати з Європою, то за допомогою Інтернету кожен третій житель Німеччини і майже кожен четвертий Великобританії, а в середньому по Європі послугами on-line страхування користується близько 40% населення.

На фоні зростання вітчизняного страхового ринку особливо гостро відчувається нестача вичерпних відомостей про нього. Так, зокрема, сьогодні широкому колу не доступні дані про організаційно-правову форму вітчизняних страхових компаній, їх географічне розташування, чисельність зайнятих у страховій сфері, обсяг класичного страхування, розподіл страхових премій згідно з розміром статутного капіталу страхових компаній, кількість укладених договорів, рентабельність діяльності, злиття і поглинання на страховому ринку тощо.

Відсутність точної і достовірної

інформації цілком природна як для транзитивної економіки, так і для ринку, що лише формується. Однак чим раніше буде подоланий цей недолік, тим скоріше всі учасники ринку отримають можливість приймати рішення, покладаючись не лише на інтуїцію, але й на достеменне знання галузі.

Серед негативних чинників, які стримують розвиток ринку страхових послуг, можна виділити наступні:

- недосконалість захисту прав споживачів страхових послуг;
- низький рівень співвідношення страхових платежів з відрахуванням платежів, переданих на перестраховування українським страховикам, і валового внутрішнього продукту, незначна клієнтська база страховиків, а також зосередження страхової діяльності переважно на майновому страхуванні юридичних осіб;
- нерозвиненість довгострокового страхування життя, недержавного пенсійного забезпечення та відсутність правового регулювання діяльності страховиків у сфері обов'язкового медичного страхування;
- недостатність надійних фінансових інструментів для інвестування;
- велика кількість страхових компаній з низьким рівнем капіталізації, а також слабкий розвиток національного перестрахового ринку;
- використання страхового ринку суб'єктами господарювання для оптимізації оподаткування та виток коштів за кордон;
- недостатній рівень кадрового та наукового забезпечення страхового ринку;
- низький рівень страхової культури населення.

Західні експерти позитивно оцінюють перспективи вітчизняного страхового ринку, вважають, що український ринок страхування життя — один з найпривабливіших в Європі, оскільки має великий потенціал розвитку.

Як зазначають експерти, найближчим часом швидше за все зростатиме страхування життя. Але для поступового розвитку цієї галузі в Україні необхідно:

- підвищити добробут громадян і поліпшити стан корпоративних і державних фінансів;
- законодавчо унормувати визначення фінансових ризиків;
- розвивати класичні види довгострокового і накопичувального особистого страхування;
- освоїти нові види страхування життя та поліпшити якість послуг;
- підвищити рівень капіталізації страхових компаній, їх фінансову стійкість, плато- і конкурентоспроможність та інвестиційну привабливість;
- розвивати сучасну інфраструктуру ринку страхування життя;

— підвищити ефективність менеджменту та маркетингового аналізу сегментів ринку;

— приділити особливу увагу вдосконаленню страхової справи в регіонах;

— підвищити якість підготовки і перепідготовки кадрів страхового бізнесу;

— підвищити прозорість страхового ринку, створити єдину базу даних; організувати роботу бюро страхових історій;

— впроваджувати в практику роботи страхових компаній новітні Інтернет-технології;

— підвищити страхову культуру населення і його довіру до страхових компаній.

Таким чином, вищевикладене свідчить про важливість і необхідність розвитку страхування життя в Україні, а також те, що тільки комплексні заходи з боку держави та самих страхових компаній допоможуть постійно розвивати цей сегмент ринку фінансових послуг, передумовами якого є:

- поступове зростання доходів населення з тенденцією до подолання низького рівня платоспроможності;
- підвищення заінтересованості юридичних та фізичних осіб у захисті своїх майнових інтересів;
- збільшення кількості прибуткових підприємств;
- розвиток ринків фінансових послуг (у тому числі фондового ринку) та формування національної системи іпотечного кредитування;
- розвиток системи недержавного пенсійного забезпечення.

Література:

1. Аналіз галузі страхування життя в Україні. — http://www.dfp.gov.ua/fileadmin/downloads/life_ins.pps.
2. Барановський О. Страховий ринок України — 2006 // Альманах фінансових послуг 2007. — С. 48—52.
3. Віктор Суслов. Стан страхового ринку України: проблеми та питання // Слухання парламентського комітету з фінансів і банківської діяльності "Про стан та перспективи розвитку страхового ринку України". — <http://www.dfp.gov.ua/734.html>.
4. Томас Хесс. Тенденції на ринках страхування життя Центральної і Східної Європи. — <http://forinsurer.com/public/08/01/22/3333>.
5. Український ринок страхування: розвиток чи стагнація? // Коментарі до інформації Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України "Про стан і розвиток страхового ринку України у 2006 році". — www.dpf.gov.ua
6. Фолькер Хекне. Особливості страхування життя в європейських країнах // Страхова справа. — № 2 (18). — 2005. — С. 25—28.